

مسجد جامع نیریز

مهدی ریخته‌گزراده

نیریز از شهرهای قدیمی استان فارس و در ۲۲۰ کیلومتری جنوب شرقی شیراز واقع گردیده است. نیریز گذشته از دوران قبل از اسلام خود، در دوران عظمت آل‌بویه یکی از نقاط معمور به شمار می‌رفته و به همین دلیل یکی از بناهای با ارزش به جای مانده از آن زمان، مسجد جامع شهر می‌باشد که در قسمت قدیمی شهر واقع شده است.

قدیمی‌ترین تاریخی که در مسجد می‌توان یافت و از گذشته به‌جای مانده، سال ۳۶۳ هجری است. سال مذکور، تاریخ ساخت محراب اول است، ولی احتمال دارد که مقدم بر این تاریخ نیز وجود داشته باشد که هم‌اکنون از میان رفته است؛ برای مثال *ژ، لیسترنج* در کتاب *سرزمین‌های خلافت شرقی* از قول مقدسی بیان می‌کند: «تاریخ ۳۴۰ هجری را هنوز بر ویرانه‌های این مسجد می‌توان باز یافت». در حقیقت، بناهای تاریخی ایران غالباً دارای تاریخ‌های متفاوتند که نشانگر انجام کارهای ساختمانی مختلف در بخش‌های مسجد می‌باشد.

مسجد مذکور از نظر معماری و شیوه ساخت همانند دیگر آثار معماری صدر اسلام، از معماری عهد ساسانی متأثر است و با نقشه يك ايوانی ساخته شده است که در ادامه بیشتر پیرامون این مطلب توضیح داده می‌شود. در طی دوره‌های بعد يك ايوان و الحاقات و متعلقات دیگری به آن افزوده شده و یا تعمیراتی در آن به عمل آمده است. مسجد دارای سر در و مناره آجری است که متعلق به ساختمان اولیه می‌باشد. نقشه کنونی مسجد به غیر از موارد مذکور شامل يك صحن مربع مستطیل شکل، دو ايوان جنوبی و شمالی، رواق‌ها و شبستان‌های اطراف صحن است. سر در مسجد رو به خیابان و در گوشه شمال غربی صحن قرار گرفته و بر پیشانی آن سه کتیبه مربوط به تعمیرات مسجد باقی ماند، که از مضمون یکی از آنها چنین بر می‌آید که ساختمان مسجد در دوران صفویه به همت میرزا رضا نامی مرمت گردیده است. بر روی کتیبه دیگر این سر در، تاریخ ۱۲۰۰ هجری مربوط به تعمیرات دوره قاجاریه حکاکی گردیده است.

ايوان قدیمی مسجد

براساس شواهد روشن و مطالعات انجام گرفته، مبنای مهم‌ترین عوامل معماری دوران اسلامی ایران بر عوامل معماری عهد ساسانی نهاده شده است. از آنجا که در معماری عهد ساسانی طرح ايوان بیش از دوره‌های قبل در ترکیب نقشه ابنیه مورد توجه قرار گرفته و این سبک معماری اهمیت ویژه‌ای داشته است، به جرأت می‌توان گفت که در هر يك از این

ابنیه‌ها، ایوان را به صورتی مخصوص و متمایز ساخته‌اند که نمونه بارز آن کاخ خسرو انوشیروان در تیسفون می‌باشد که به طاق کسری یا ایوان کسری مشهور است.

در نتیجه، عامل ایوان در معماری نخستین سده‌های دوران اسلامی ایران پدیدار و در ابنیه‌ها به کار گرفته شد و در سده‌های بعد به طور سریع به صورت‌های چشمگیرتر و مؤثرتر از ارکان معماری اسلامی ایران درآمد که در عهد سلجوقیان، یعنی قرن پنجم هجری به بعد، مسجدهای چهار ایوانی شیوه کلی ساختمان‌های مساجد گردید. با توجه به قدیمی‌ترین تاریخ (۳۶۳ هجری) که در مسجد جامع نیریز وجود دارد، به آسانی می‌توان دریافت که احداث ایوان در بنای تاریخی مورد ذکر ادامه شیوه معماری دوران ساسانی را نشان می‌دهد و به گفته گدار «فایده مطالعه در بنای جامع نیریز کشف این نکته است که این مسجد یکی از نمونه‌های خوبی است که استعمال سبک معماری ساسانیان را در قرون اسلام نشان می‌دهد».

ایوان مذکور که قدیمی‌ترین قسمت مسجد می‌باشد در جبهه جنوبی صحن و جانب قبله قرار دارد و بنای اصلی مسجد به شمار می‌آید. ایوان یاد شده با توجه به بررسی‌هایی که بر روی آن صورت گرفته، ایوان عمیقی به طول ۱۸ متر و عرض ۷/۵ متر است که دارای طاقی ساده گاهواره‌ای شکل بوده، با شکستگی قوسی اندک پوشش یافته است که در دو طرف آن دو جرز پهن آجری قرار دارد و اضلاع شرقی و غربی هر یک دارای پنج طاقنمای عمیق است که اکنون از صورت طاقنمایی خارج شده است؛ زیرا دیواره‌های پشتی که ممتد و ضخیم بوده (و هنوز قسمتی از آن باقی مانده) و از طرف خارج نقاط اتکای بنا را تقویت می‌کرده‌اند

و به فرورفتگی‌های طاقنماها شکل می‌داده‌اند، به هنگام گسترش مسجد و اتصال تالار مرکزی ایوان به شبستان‌های دو طرف تالار مرکزی، برداشته شده و باعث تغییر شکل طاقنماها گردیده است. البته این دیواره‌های پشتی به‌طور کامل تخریب نشده و برای احتیاط بخش‌هایی که پشت نقاط اتکای بنا واقع گشته بود بر جای گذاشته شده است.

همچنین پس از ساخت ایوان در دوره‌های بعدی به دلیل شکل و بلندی ایوان فشار بسیاری بر آن وارد آمده و باعث به‌وجود آمدن شکاف بر روی آن گردیده که با احداث پشتیبان‌هایی در اطراف سر در و اضلاع جانبی آن را مهار کرده‌اند که قدیمی‌ترین این پایه‌ها مربوط به آن‌ها نیست که در طاق سر در وجود دارد و دیگر پایه‌ها که پشتیبان‌های جانبی را تشکیل می‌دهند در دوره‌های بعدی و با گل خام ساخته شده‌اند. ضلع پیشین ایوان سرتاسر باز و ضلع عقب ایوان را دیوار ضخیمی مسدود نموده که محراب قدیمی و نفیسی در آن جاسازی شده است و فضای اصلی ایوان کاملاً بسته و بی‌روزن بوده است. در برابر ایوان، صحن مستطیل شکلی وجود دارد که در ضلع شمالی آن، ایوان دیگری برای گسترش مسجد در دوران بعد به وجود آورده‌اند و در اضلاع دیگر صحن رواق‌هایی به مجموعه ملحق گردیده است.

در گوشه شمالی مسجد، مناره آجری ساده و مستحکمی واقع گردیده است که به‌نظر می‌رسد مربوط به بنای اولیه مسجد باشد. بناهای الحاقی که در زمان‌های مختلف به مسجد اضافه شده از نظر معماری فاقد ارزش خاصی هستند و بجز نمای ورودی‌ها و ساختمان‌های دور صحن که آجری هستند، بقیه با گل و به شیوه نامناسبی ساخته شده‌اند.

محراب

محراب قدیمی و نفیسی در ایوان جنوبی قرار دارد که به شکل مستطیل و دارای يك طاقنمای هلالی شکل با قوس تیزه‌دار و دو ستون که دارای سرستون‌های گلدانی شکل هستند، در دو طرف طاقنمای محراب قرار گرفته‌اند. در قسمت انتهای طاقنما يك طاقنمای کم عمق با قوس تیزه‌دار وجود دارد که از جمله الحاقات بعدی است. براساس کتیبه‌هایی که بر دیواره‌های داخلی سمت راست و چپ طاق بزرگ محراب نوشته شده، محراب در دوران‌های مختلفی مورد تعمیر و بازسازی قرار گرفته است.

تاریخ اول سال ۳۶۳ هجری که مربوط به دوره عضدالدوله دیلمی است و تاریخ ۴۶۰ هجری که مربوط به تعمیرات دوره سلجوقیان، یعنی دوره سلطنت آلبارسلان سلجوقی است و تاریخ سوم تا سقف ۵۶۰ هجری مربوط به تعمیرات مسجد در دوره سلطنت ایل‌ارسلان خوارزمشاهی است و چهارمین تاریخ چنین خوانده می‌شود: «امرالمولی عماد الملك دنيا و الدین و لله عزه نصره فی جمادی الثانی». از آنجا که نوشته آن مجاور زمین بوده، به‌هنگام تعمیرات صدمه دیده و عدد سال آن از بین رفته است و به‌جای آن نقوش هندسی ترسیم شده است. کتیبه‌های محراب مذکور از نمونه‌های جالب گچبری محسوب می‌شود. گچبری‌های محراب با برجستگی‌های کم همراه بوده و سعی داشته‌اند از روی سطوح صاف گچی نقوش موردنظر را گچبری نمایند، به‌طوری‌که اکثر نقوش در يك سطح واقع شده‌اند، بجز گچبری داخل محراب که نقش گچبری برجسته و طرحی شبیه به يك پرنده بالدار است

که به شیوه گچبری موسوم به محوری می‌باشد و احتمالاً اولین نوع از این دست گچبری است. زمینه کتیبه‌ها را نقوش اسلیمی گل و برگدار تشکیل می‌دهد، ولی در هیچیک از کتیبه‌ها این نقوش با هم ترکیب نشده‌اند. علاوه بر نقوش اسلیمی، از نقوش هندسی که با کتیبه‌ای در داخل هلالی طاقنما همراه است استفاده شده که شکل‌هایی کثیرالاضلاع هستند.

تزئینات و کتیبه‌های محراب

کتیبه‌های محراب را در چهار بخش مورد مطالعه قرار می‌دهیم:
الف) در قسمت داخلی طاقنمای محراب بر دیواره سمت راست و چپ آن کتیبه‌ای مبتنی بر تاریخ ساخت و نام سازندگان و دوره‌های تعمیر آن وجود دارد که عبارت است از:
سمت راست: «تاریخ محراب اول سنة ثلث و ستین و ثلث مائه و دوم فی سنة ستین و اربع مائه و سوم فی سنة ستین و مع ستة خمسائه و چهارم امرالمولی عماد الملك دنیا و الدین و لله عزه نصره فی جمادی الثانی».
سمت چپ: «امر عمارة جمع الجامع و ترمم و اصلاح... الصدر السعیه و الشهد المرحوم الملك کریم‌الدین روزبه ابن محمد روح الله و وجه و عمارة هذا المحراب و امرها الصدر عالی المظهر امیر الحاج محمد».
ترجمه: بنا نمود همه مسجد را و ترمیم نمود آن را و اصلاح نمود کسی که دارای عزت عالی است، سعادت‌مند و شهید راه حق مرحوم ملک کریم‌الدین روزبه پسر محمد روح‌الله و همت گماشت و امر ساختن محراب نمود فرزانه پاک نهاد امیر الحاج محمد.

در این کتیبه نام بانی محراب را امیرالحاج و نام تعمیرکننده مسجد را کریم الدین روزبه ذکر کرده است که متأسفانه کتیبه مذکور تاریخ ندارد و کسانی که قبلاً این بنا را مورد بررسی قرار داده‌اند، مانند گدار، اسمی از این کتیبه سمت چپ در نوشته‌های خود نیاورده‌اند.

ب) دور محراب دارای گچبری‌های بسیار زیبایی است که آیات قرآنی در بین تزیینات گچبری با خط کوفی دیده می‌شود که به سه حاشیه تقسیم می‌گردد:

کتیبه حاشیه ۱ : مشتمل بر صلوات بر چهارده معصوم است که چنین خوانده می‌شود: «اللهم صل علی محمد المصطفی و الامام علی المرتضی و الامام الحسن الرضا و الامام الحسين الشهيد بکربلا و الامام محمد باقر و الامام جعفر صادق و الامام موسی الکاظم و الامام علی بن موسی الرضا و الامام محمد التقی و کتب فی شهرور سنة ۹۴۶». و بقیه کتیبه گچبری مذکور در حاشیه سمت راست محراب می‌باشد که چنین خوانده می‌شود: «و امام علی النقی و امام حسن العسگری و امام حجت القائم». این کتیبه با توجه به تاریخ ۹۴۶ هجری که بر روی آن حکاکی شده، مربوط به تعمیراتی است که در دوره شاه طهماسب صفوی در مسجد صورت گرفته است.

کتیبه حاشیه ۲ : چنین خوانده می‌شود: «اللهم صل علیه و علی آله و سلم المساجد مترصد مرد بالصالحیه. فالرو فیها اله و امریک الله اکبر فسیحان الله و الحمد لله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر. لا اله الا الله و الله اکبر و لا حول ولا قوة الا بالله علی العظیم... رضی الله عنها قال من امر من رسول الله صلی الله علیه و علی آله و سلم المساجد...» که بقیه این نوشته تخریب گردیده و در بازسازی آن از گچبری با نقش گل و بستر استفاده

گردیده است.

کتیبه حاشیه ۳: با توجه به اینکه خارجی‌ترین حاشیه معمولاً پهن‌ترین حاشیه نسبت به بقیه می‌باشد، در این محراب به علت تعمیرات مکرر در دوران مختلف باعث تغییراتی در آن شده است. احتمالاً حاشیه مذکور به دلیل فوق‌الذکر، زمانی خارجی‌ترین حاشیه محسوب می‌شده است. این کتیبه به خط کوفی نوشته شده که قسمت انتهایی حروف آن، با نقش مارپیچی زیبایی که در تمام کتیبه تکرار شده تزئین شده است؛ کتیبه در قسمت فوقانی محراب دچار آسیب‌دیدگی شده است.

کتیبه کوفی این حاشیه بر زمینه نقوش اسلیمی نوشته شده است.

متن کتیبه حدیثی از پیامبر است: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ ذِي النُّورَيْنِ وَ عَلِيُّ بْنُ أَبِيطَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ...».
ب) کتیبه روی حاشیه قوس هلالی شکل فوقانی کتیبه به خط نسخ می‌باشد که چنین خوانده می‌شود: «قَالَ عَلِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ مَنْ تَمَّ يَسْجُدُ فَمَنْ أَخْرَجَ مِنْ...» که متأسفانه بقیه تخریب گردیده است.

ج) کتیبه داخل طاقنمای فوقانی:

کتیبه به خط کوفی نوشته شده که انتهای حروف کتیبه به شکل زیبایی به هشت ضلعی‌های هندسی شکل تبدیل گشته‌اند که در داخل این هشت ضلعی‌ها نوشته شده است: «مظفر الدنيا و الدين المويد ينصرالله محمد بن مبارك ناصرالدين الموسس». این شیوه تزئینی در حاشیه محراب پیر حمزه سبزویش و محراب مدرسه حیدریه قزوین نیز به کار رفته است. همچنین در داخل طاقنمای پایینی اشعاری در مدح ائمه نوشته

شده است که به تعمیرات دوره‌های بعد تعلق دارد.

نتیجه کلی

با بررسی‌هایی که پیرامون این محراب انجام شده و مقایسه کتیبه حاشیه ۲ آن که قابل مقایسه با کتیبه‌نگاری در مدرسه حیدریه قزوین است، همچنین شیوه گچبری نقوش اسلیمی آن و نیز نوشتن حدیث عشره بر روی محراب، این مطلب به دست می‌آید که محراب (بدون حاشیه ۱) با تاریخ ۵۶۰ که بر روی محراب هم نوشته شده است مطابقت دارد. همچنین ایوان و بنای اولیه مسجد در سال ۳۴۰ هجری ساخته شده، در حالی که شبستان‌ها و بیوتات ملحق شده به آن متعلق به عصر قاجار است. تاریخ ۳۴۰ هجری، تاریخ بنایی است کاملاً جدید، نه تاریخ انجام تعمیرات یا بازسازی ایوان متعلق به قبل از اسلام؛ زیرا قبله این ایوان که با محور اصلی بنا مطابقت دارد، کاملاً صحیح و در راستای ۲۱ درجه جنوب غربی از شمال مغناطیسی قرار گرفته است.

منابع و مآخذ

۱. آثار ایران، آندره گدار، جلد ۳، صفحه ۳۲۱.
۲. مساجد، صفحه ۱۷۱.
۳. سیر تحول محراب، صفحه ۱۱۹.
۴. راهنمای دیدنی‌های ایران، عزت‌الله رکوعی، صفحه ۲۵۲.
۵. تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، محمدیوسف کیانی، صفحه ۴۴.
۶. فصل‌نامه هنر، شماره ۴، پاییز ۱۳۶۲.
۷. استمرار هنر در معماری ایران، محمدتقی مصطفوی.